



## O'SIMLIKLAR DUNYOSI VA O'ZBEKISTONDAGI DORIVOR

### O'SIMLIKLAR

*Sharisabz davlat pedagogika insitituti boshlang'ich ta'lim yo'nalish*

***Sa'dullayeva Aziza***

*Sharisabz davlat pedagogika insitituti o'qituvchisi*

***Alimardonova Mo'tabar***

*sadullayevaaziza35@gmail.com*

**ANNOTATSIYA:** *Tabiatning ajralmas qismi bo'lgan o'simliklar dunyosi hayotining asosi va inson hayoti uchun muhim omil hisoblanadi. O'simliklar nafaqat kislorod ishlab chiqaruvchi, balki oziq-ovqat, dori-darmon va boshqa ko'plab ehtiyojlarni ta'minlovchi manba sifatida ham ahamiyatlidir. O'simliklarning hayot tarzi ularning tabiatda tutgan o'rni, yashash muhiti va moslashuv xususiyatlarini o'rganishni talab qiladi. Ushbu mavzu o'simliklar dunyosining xilma-xilligini va ularning ahamiyatini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.*

**KALIT SO'ZLAR:** *O'simlik, fotosintez, atrof-muhit.*

O'simliklarning xilma-xilligi va tasnifi O'simliklar dunyosi juda xilma-xil bo'lib, ularning hayot tarzi yashash muhiti va biologik xususiyatlariga qarab farqlanadi. Ilmiy jihatdan o'simliklar quyidagi asosiy bo'limlarga ajratiladi:

1. Suv o'simliklari (algalar): Asosan suv muhitida yashaydi va fotosintez orqali kislorod ishlab chiqaradi.
2. Mushukuzunlar (moxsimonlar): Nam joylarda o'suvchi o'simliklar bo'lib, tuproqni eroziyadan saqlaydi.



3. Paporotniksimonlar: Asosan soyali va nam sharoitlarda yashaydi, antiqa barglari bilan ajralib turadi.

4. Urug‘li o‘simliklar: Ochiq urug‘lilar va yopiq urug‘lilarga bo‘linadi. Masalan, qara qaylar va paxta. Bu o‘simliklarning har biri o‘zining maxsus biologik xususiyatlari bilan boshqa tirik organizmlardan farqlanadi.

#### O‘simliklarning hayot tarzi

O‘simliklarning hayot tarzi ularning yashash muhiti, oziqlanish usullari va o‘shish xususiyatlariga bog‘liq. Quyida asosiy jarayonlar yoritilgan:

##### 1. Yashash muhiti:

O‘simliklar suvda, quruqlikda va hattoki cho‘llarda yashashi mumkin. Masalan, suv o‘simliklari (algalar), qumli hududda o‘sovchi qora saksovul. Tog‘ hududlarida archa va fista daraxtlari uchraydi, ular sovuq iqlimga moslashgan.

##### 2. Fotosintez:

Fotosintez jarayoni o‘simliklar hayotining asosi hisoblanadi. Bu jarayon orqali o‘simliklar quyosh nuri yordamida kislorod va organik moddalar ishlab chiqaradi. Fotosintezning ahamiyati:

Atmosferadagi karbonat angidrid gazini kamaytiradi.

Hayvon va insonlar uchun oziq manbai bo‘ladi.

##### 3. O‘shish va rivojlanish:

O‘simliklar urug‘dan unib chiqish, o‘shish va meva tugish bosqichlaridan o‘tadi. Bu jarayon ularning yashash muhitiga moslashuv darajasini belgilaydi.

. O‘simliklarning ekologik va iqtisodiy ahamiyati

##### 1. Ekotizimdagi roli:



O'simliklar tabiatning asosiy qismlaridan biri bo'lib, ular atmosferadagi kislorod balansi, hayvonlarning oziq manbai va tuproqni mustahkamlashda muhim o'rin tutadi.

## 2. Inson hayotidagi ahamiyati:

Oziq-ovqat: O'simliklar bug'doy, paxta va mevalar shaklida insoniyatni oziqlantiradi.

Sanoat: Yog'och sanoati, dorivor o'simliklardan dori-darmon tayyorlashda foydalaniladi.

Chiroy: O'simliklar dekorativ maqsadlarda ishlatiladi (gulzorlar, bog'lar).

## 3. Muhofaza qilishning dolzarbligi:

O'simliklarning qirilib ketishi ekologik muvozanatni buzadi. O'simliklarni muhofaza qilish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

O'rmonlarni tiklash dasturlari.

O'simliklarni qayta ekish va noyob turlarni himoya qilish.

Ekologik qonunchilikni kuchaytirish.

O'simliklar — tabiatning ajralmas qismi, hayotning asosi hisoblanadi. Ular kislorod ishlab chiqarish, oziq-ovqat va dori-darmon manbai sifatida inson va hayvonlar hayotida beqiyos ahamiyatga ega. Tabiatda o'simliklar biosferaning muvozanatini ta'minlaydi, tuproqni mustahkamlaydi, iqlimga ta'sir ko'rsatadi va hayotning uzviy bo'g'ini hisoblanadi. Ularning xilma-xilligi, yashash muhiti va moslashuv xususiyatlarini o'rganish orqali inson ekologik muvozanatni yaxshiroq anglaydi va muhofaza qilish zarurligini tushunadi.

Aholi salomatligini saqlash va daromadlarini oshirishda dorivor o'simliklar yetishtirishning yutuqlari va istiqbollari



Bugungi kunda dorivor o‘simliklarga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda, butun dunyo pandemiyasida insonlar sog‘lig‘iga alohida e‘tibor berishi, salomatlik sirlaridan xabardorligi ortishi, qarigan va surunkali kasalliklarga chalingan insonlar immun tizimini faollashtirish uchun tabiiy vositalarni afzal ko‘rishi, tabiiy vositalarning mutloq zararsizligi va foydasi ushbu sohada ilmiy tadqiqotlarga investitsiyalar hajmining va xalqaro bozorlardagi dorivor o‘simliklarga bo‘lgan talabning keskin ortishiga sabab bo‘ldi.

Jumladan, 2020-yilda dunyo mamlakatlarida dorivor o‘simliklar asosidagi vositalar aylanmasi 100,9 mlrd dollarni tashkil etgan bo‘lsa, yillik o‘sish 7,2 % dan iborat bo‘lgan. O‘zbekiston tabiiy va geografik jihatdan dorivor o‘simliklarga boy hudud hisoblanib, respublikada tabiiy holda mavjud 4500 turga yaqin yuksak o‘simliklarning 1200 ga yaqini dorivorlik xususiyatiga ega.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda dorivor va ziravor o‘simliklarni rivojlantirishga, xususan tabiiy boyliklardan samarali va unumli foydalanishga katta ahamiyat berilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-apreldagi “Yovvoyi holda o‘sovchi dorivori o‘simliklarni muxofaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4670-son qarori sohani tubdan rivojlanishining huquqiy asoslarini yaratib berdi. Ushbu qarordagi vazifalarni amalga oshirish natijasida dorivor o‘simliklarni nafaqat tabiatda yovvoyi holda terib olish, balki madaniy holda plantatsiya usulida ko‘paytirish va qayta ishlashni tashkil etish bilan shug‘ullanuvchi fermerlar va tadbirkorlar soni ham sezilarli darajada ortib bormoqda.

O‘tgan davr mobaynida 9 ta dorivor o‘simliklar yetishtirish klasterlari tashkil etilib, ular tomonidan moychechak, kovrak, limono‘t, qalampir yalpiz, qizilmiya, za‘faron va boshqa dorivor o‘simliklar yetishtirilmoqda. Ularning faoliyati



natijasida o'tgan 2021-yilda 4 ta xorijiy davlatga 1,7 mln AQSH dollar qiymatidagi dorivor o'simliklar xom ashyosi va qayta ishlangan mahsulotlari eksport qilindi.

Bugun sohaga e'tiborning ortishi hamda mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish natijasida respublikada 100 dan ortiq turdagi dorivor o'simliklarga rasmiy tibbiyotda foydalanishga ruxsat berilgan bo'lib, ushbu dorivor o'simliklarning asosiy qismi tabiiy holda o'suvchi o'simliklar tashkil etadi. Ushbu tabiiy holda o'suvchi dorivor o'simliklarning xomashyo zahirasi chegaralangan bo'lib, ularni muhofaza qilish, bioekologik xususiyatlarini o'rganish, xomashyo zahirasidan to'g'ri foydalanish va ko'paytirishning ilmiy asoslangan usullarini ishlab chiqish dolzarb muammolardan biridir. Shuning uchun, O'zbekistonda farmatsevtika sanoatining ehtiyojlarini dorivor o'simliklar xomashyosi bilan ta'minlash, mahalliy florani yangi introdutsent o'simlik turlari bilan boyitish va ularni yetishtirish texnologiyalarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Xususan, 2020-yil boshida respublikaning barcha hududlarida jami 11,5 ming ga yer maydonida 27 turdagi dorivor o'simliklar plantatsiyalari mavjud bo'lgan bo'lsa, 2021-yil davomida dorivor o'simliklar plantatsiyalari 162 ta subyektlar tomonidan 15,8 ming ga yetkazilib, ichki va tashqi bozorlarda xaridorgir bo'lgan 45 turdagi dorivor va ziravor o'simliklarning 17,3 ming tonna xomashyosi yetishtirildi.

Dorivor o'simliklar madaniy plantatsiyalarining kengayib borishi va ishlab chiqarish hajmlarining ortishi bilan birgalikda sohaning eksport salohiyati kuchaytirilmoqda. 2020-yil yakunida 29 ta xorijiy davlatga 16,0 ming tonnadan ortiq 50,0 mln AQSH dollari qiymatidagi dorivor o'simliklar xomashyosi va qayta ishlangan mahsulotlari eksport qilingan bo'lsa, 2021-yil yakuni bilan bu ko'rsatkichda o'sish kuzatilib, dunyoning 37 ta davlatlariga 55 mln dollar qiymatidagi mahsulotlar eksporti amalga oshirildi. Eksport geografiyasining AQSH va Yevropa davlatlari hisobiga ortib borishi sohaning imkoniyati katta ekanligidan dalolatdir. Shunigdek, faol qo'llaniladigan dorivor o'simliklar



madaniy plantatsiyalarini yaratish uchun birlamchi urug'chilikni yo'lga qo'yish va onalik ko'chatzorlarini tashkil etish sohaning tub ildizi bo'lib, bugungi kunda 16 ta subyektlar tomonidan 22 turdagi dorivor va ziravor o'simliklar urug' va ko'chatlari yetishtirilmoqda.

Aytish joizki, sohaning rivojlanib borishi barobarida aholining tabiiy dori vositalariga qiziqishi va iste'moli ko'payib, xabardorligi ortib bormoqda. Bu boradagi ishlarni yana-da kuchaytirib, aholining nafaqat iste'mol madaniyatini oshirish, balki o'z tomorqalarida dorivor o'simliklar yetishtirishga jalb etish, "bir mahalla – bir mahsulot" tamoyili asosida klasterlar va eksport qiluvchilar hamkorligida dorivor o'simliklarni ekish, birlamchi qayta ishlab, ichki va tashqi bozorlarga yo'naltirish orqali o'z-o'zini band qilish, aholi daromadini ko'paytirish lozim.

Shunday o'simliklardan biri ham dorivor, ham ziravor bo'lgan oziq-ovqat, farmatsevtika va parfyumeriya sanoati uchun qimmatbaho xomashyo hisoblangan "ziravorlar sultoni" nomi bilan mashhur bo'lgan o'simlik – za'faron bugungi kunda dunyodagi eng qimmat o'simlik hisoblanadi. Za'faron O'rta yer dengizi, Yaqin Sharq, Markaziy va Janubiy Osiyo davlatlarida, jumladan Eron, Hindiston, Turkiya, Gretsiya, Italiya, Pokiston, AQSH, Ozarbayjon, Rossiya, shuningdek, bugungi kunda O'zbekiston hududlarida ham katta plantatsiyalarda yetishtirilmoqda. Ushbu o'simlik balandligi 10-30 sm ga yetadigan ko'p yillik o't o'simlik bo'lib, ildizi 2-3 sm, barglari tik, bigizsimon ko'rinishda, gullari zich to'plamda joylashadi. O'simlikda to'p barglar gullash davridan 10-15 kun oldin paydo bo'ladi. Za'faronning gullari yirik, pushti rangda bo'lib, oktyabr oyining oxiri va noyabr oyining birinchi yarmida gullaydi. Gul barglarining ichida changchilar – qizil, urug'chilar – to'q sariq rangda bo'ladi. Urug' hosil qilmasligi sababli vegetativ usul bilan (piyozboshchalar orqali) ko'paytiriladi.



Za'faron o'simligi ekilgandan birinchi yili gektaridan 2 kg, ikkinchi yilda 4 kg, uchinchi yildan boshlab 6-8 kg gacha za'faron guli xomashyosi terib olish mumkin. Bir kilogramm quritilgan za'faron guli xomashyosini tayyorlash uchun 150 mingdan ortiq gullari terib olinishi kerak. 1 dona za'faron gulidan o'rtacha 7 mg quritilgan ziravor olinadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan za'faron o'simligining respublikada keng maydonlarda joriy etish, o'simlik plantatsiyalarini ko'paytirish, yetishtirish, sohaga chet el investitsiyasini jalb etish va eksport salohiyatini oshirish hamda xotin-qizlarni ish bilan ta'minlash maqsadida Jizzax viloyatining Baxmal tumanida Italiya davlati bilan hamkorlikda "BMB Opera Zafferano" MCHJ qo'shma korxonasi tashkil etildi.

Yevropa davlatlariga za'faron xom ashyosidan tayyor mahsulotni eksportga chiqarish maqsadida Italiya davlatidan 21 mln donadan ortiq piyoz tuganaklari olib kelinib, bugungi kunda Baxmal tumanida jami 205 gektar maydonda za'faron plantatsiyasi barpo etildi. Ushbu amalga oshirilgan ishlar natijasida, 2021-yilda 773 ming AQSH dollari miqdoridagi za'faron mahsulotlari Italiya davlatiga eksporti amalga oshirildi.

Za'faron o'simligi tibbiyotda onkologik kasalliklarni davolashda (hatto kasallikning oxirgi bosqichida saraton o'simtalariga qarshilik ko'rsatadi va ularning hujayralari o'sishini to'xtatadi), qonni tozalashda (uni yangilaydi va tozalaydi, demak yurak qon tomir tizimini mustahkamlaydi, organizmning barcha hujayralarini oziqlantiradi), miya faoliyati aktivligini yaxshilaydi (bosh miya to'qimalarini o'stiradi, xotirani yaxshilaydi), nevrozdan forig' qiladi, bosh og'rig'i va uyqusizlikdan xalos etadi, oshqozon-ichak faoliyatini me'yorga keltiradi, organizmni quvvatlaydi, ko'rish qobiliyatini tiklaydi, ko'z to'rpardasidagi illatlarni davolaydi, butun organizmni yoshartiradi.

Ushbu birgina o'simlikning keng ommalashishi, pandemiya davrida aholi salomatligi uchun shifobaxsh mahsulotlar turlariga talabning ortishi, suv taqchilligi



davrida qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari uchun yuqori daromad manbai ekanligidan ko'rinib turibdiki, dorivor o'simliklar sohasi respublikada endi rivojlanayotgan, misli ko'rinmas katta tabiiy zahiraga ega istiqbolli sohalardan biri bo'lib, ushbu sohani yana-da rivojlantirish, ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlash, sohaning yagona bir tizimga birlashishi zamon talabi hisoblanadi.

Bugungi kunda tabiiy dori vositalarini ishlatish, dorivor o'simliklarni madaniylashtirish va xom ashyosini ko'paytirishga katta e'tibor berilmoqda. Dorivor o'simliklar (lat. *Plantae medicinalis*) – bu xalq tabobatida, tibbiyotda yoki veterinariya amaliyotida, profilaktika va davolash maqsadida ishlatiladigan o'simliklarga aytiladi. Xalqaro tabiatni qo'riqlash ittifoqi (IUCN) ma'lumotiga ko'ra, tibbiyotda 21 mingga yaqin dorivor o'simliklar ishlatiladi. Dorivor o'simliklarning yillik aylanmasi 3,26 mlrd. dollarni tashkil etadi. Xitoy, Hindiston, Germaniya davlatlari dorivor o'simliklar eksporti bo'yicha yetakchi davlatlar qatoriga kiradi.

### **Xulosa**

O'simliklar faqatgina yashil fond yoki manzara emas, balki tiriklikning, hayot aylanishining asosi hisoblanadi. Ularni o'rganish, qadrlash va asrash – har bir insonning burchidir. Tabiiy muhitni asrab qolish uchun o'simliklar dunyosiga ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. "Yuksak o'simliklar sistematikasidan amaliy mashg'ulotlar"

Muallif: I. Tog'ayev.

2. "O'simliklar va hayvonlar bioxilma-xilligi"

Mualliflar: D.S. Toshpo'latova va X.B. Ahmadjonova.



3. "O'simliklarning tabiat va inson hayotidagi o'rni"

Muallif: Abdimajidov Temurbek.

4. "Dorivor o'simliklar ularning tabiatda va inson hayotidagi roli"

Mualliflar: F.B. Jovliyev, O.J. Meliqulov, S.S. Saydaxmadov.

5. "O'simlik, hayvonot dunyosi va ularni muhofaza qilish"

6. "O'simliklar olamiga inson faoliyatining salbiy ta'siri, hamda uni oldini olish chora tadbirlari" Mualliflar: Shoxistaxon Xalmatova, Madina Gaybullayeva, Adhamjon Akramov.